

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU YARADICILIĞINDA DİN VƏ TƏHSİL

Şəhla MƏCİDOVA*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr ölkənin ədəbi mühitinə çox böyük təsir göstərərək, bu dövrün ədəbiyyatına mühüm yenilik gətirmişdir. Belə bir tarixi mürəkkəb vaxtda, ziddiyyətlərlə dolu inqilabi şəraitdə ədəbiyyatımız həm sənətkarlıq, həm də mövzu baxımından əvvəlki dövrün ədəbiyyatından kəskin surətdə fərqlənir və azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda mübarizələri, milli hərəkəti dəstəkləyən, demokratik ideyaları yayan ədəbiyyat formalaşır və bu mücadilədə qüvvətli bir silaha çevrilir. Bu mücadiləyə qoşulan yazıçıların yaradıcılığını “dövrün ideologiyasını əks etdirən manifest” də adlandırmaq olar.

Azərbaycan xalqının yetirdiyi bir çox ziyalılar vardır ki, onlar öz düşüncə və ideyalarına görə zamanı çox-çox qabaqlamış böyük şəxsiyyətlərdir. C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, F.Köçərli, M.Ə.Sabir, M.Hadi, Ə.Haqqverdiyev və digər ədiblərimizin hər birinin yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizdə bir ədəbi hadisəyə çevrildi. Bu dövrdə həm də İslam və türkçülük ideyalarının təbliği də geniş vüsət almışdı. İdeologiyanın ilk təşəbbüskarlarından biri, bəlkə də birincisi, türk ideoloqu və mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur. “Əhməd bəy Ağayev Azərbaycan türklərində milliyyətçilik və türkçülük şüurunun oyanmasında və güclənməsində çox mühüm rol oynamışdır” (Azərbaycan Xalq Cüm. Ensik.: 2004, s. 104).

Çox təəssüf ki, sovet dövründə “burjua millətçisi” adlandırılan Əhməd bəyin fikirlərini nəinki yaymağa, hətta adının belə çəkilməsinə yol verilməmişdir. “...Yeganə məqsədi müxtəlif ölkələrdə yeni baş qaldıran gənc türk burjuaziyasına xidmət etməkdən ibarət olan Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Sənətuлла Eynullayev kimi panislamist publisistlər isə müdafiə etdikləri burjuaziyanın mənafeyinə uyğun olaraq gündə bir siyasi donu girib, gah çarizmin devrilməsini və İran inqilabını tərəfləyir, gah inqilabi hərəkəta qarşı çıxıb Ro-

* fil.f.d., Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyat Müəllimi, Şirvan Şəhər 16 №-li Tam Orta Məktəb shahla.majidova@mail.ru

manovlar xanədanına xeyir-dua oxuyurdular” (765). Böyük mütəfəkkirləri, dövrünün ən tərəqqipərvər ziyalılarını “xırda burjuaziyanın publisistləri” adlandırmaq nə qədər ədalətsiz və qaragüruhçu bir ittihamdır, bu, aydın görünür. Bu, həmçinin qanlı imperiyanın belə maarifpərvər ziyalisını gözdən salmaq-la millətin azadlığını, demokratiyasını boğmaq hədəfi daşıyırdı. Vaxtilə belə qərəzli mövqeyə məruz qalmış Əhməd bəyin məfkurəsi bu gün üçün çox doğma və vətənpərvər səslənir. Söylədiyi fikirlərdə və müddəalarda nə qədər haqlı olduğunu zaman göstərdi və həqiqət öz yerini tapdı. Bu böyük mütəfəkkir haqqında tədqiqat aparmış Ə. Mirəhmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, “bəzən bilik, mərifət və istedadca, xalqa xidmətinin ölçüsünə görə böyük mütəfəkkir-ədibdən çox aşağı pillədə duranlar belə onun qarasına olmazın ittihamlar yağdırırdılar” (Ə.Mirəhmədov: 2014, s. 5).

Ə. Ağaoğlunun Yaradıcılığında Din Və Təhsil

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonlarından 1909-cu ilədək Azərbaycanda, sonra isə Türkiyədə siyasi və fikir həyatına davam edən böyük şəxsiyyətdir. O, Şuşada məhəllə məktəbində biliklərə yiyələnmiş, anasının təşəbbüsü ilə rus dilini də öyrənmişdir. Yenə anasının təkidi ilə Şuşadakı rus orta məktəbinə, sonra isə real məktəbə (təbiət fənləri təmayüllü məktəbə) göndərilir. Əhməd bəy xatirələrində yazır ki, bu məktəblər şəhərin erməni məhəlləsində yerləşirdi. Qırx beş şagirddən yalnız beşi müsəlman uşağı idi. Erməni şagirdlərin bu azlığa qarşı münasibəti çox aqressiv olmuş, müsəlmanları daim incitmişlər. Bu mühiyyət dözməyən şagirdlərin dördü məktəbi tərk etmiş, yalnız Əhməd təhsilini uğurla başa vura bilmişdir. Məktəb illərində gördüyü bu hadisələr bütün həyatı boyu onu izləmiş, haqsızlığa etiraz ruhu doğurmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyi üçün İslamın mahiyyətini daha aydın və mütərəqqi baxışlarla insanlara çatdırmağa çalışmış, onun intibah və tənəzzül dövrlərini təhlil etmişdir. Bu zaman İslam tarixində türklərin rolunu da olduğu kimi vermişdir. Bu baxımdan, 1903-cü ildə “Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi “Müsəlman xalqlarının vəziyyəti” adlı məqaləsi diqqətəlayiqdir. Həmin məqalədə onikiəsrlik (VIII-XIX) İslam tarixində mühüm rol oynamış üç xalqdan – ərəb, fars və türklərdən bəhs edilmiş, lakin türklərin İslamın yayılmasındakı rolu xüsusi vurğulanmışdır. O, geniş və müfəssəl şəkildə İslam intibahının və tənəzzülünün səbəblərini araşdırmış, İslamda islahatlar aparmaqla müsəlman xalqlarının, xüsusən də türklərin müasir dövrdə də tənəzzüldən qurtulub tərəqqi və yüksəlişə çatma yollarını göstərmişdir.

Əvvəla, qeyd olunmalıdır ki, müəllif məqalədə müsəlman xalqları dedikdə, heç də dünyanın İslamı qəbul etmiş bütün xalqlarını yox, əsasən bu xalqları

– ərəb, fars və türkləri nəzərdə tutur, onların İslamın yayılması üçün keçdiyi yolu işıqlandırır.

“Doqquz əsr davam edən birinci mərhələdə üç xalq – ərəblər, farslar və türk-tatarlar növbə ilə İslamın istinadgahı olmuşlar. Birincilər İslamın meydana gəlməsindən VIII əsrin yarısındanək ikincilər VIII əsrdən XII əsrədək, üçüncülər isə XII əsrdən indiyədək” (Ə. Ağaoğlu: 2007, s. 328).

Ədib İslamın zühurundan XVII əsrədək olan tarixin qısa xronologiyasını verərkən türklərin İslamın yaşaması və dünyaya yayılmasında əhəmiyyətli rol oynadığı önə çəkir: “Belə ki, tərəfsiz tarixçi son nəticəni çıxararkən və XIII əsrin İslamı ilə ərəblərin Əməvilər dövrü, yaxud farsların Abbasilər dövrü İslamı arasında müqayisə apararkən etiraf etməlidir ki, türk-tatarlar aldıkları mirası, nəinki qoruyub saxlamış, hətta onu xeyli artırmış və zənginləşdirmişlər. Tam əminliklə demək mümkündür ki, əgər türk-tatarlar olmasaydı, hazırkı İslam da mövcudluğunu qoruya bilməzdi. İndi o, tam şəkildə çökməyə, unudulmağa doğru gedən təlimlərdən birinə çevrilmiş olardı” (Ə. Ağaoğlu: 2007, s. 328).

Qüdsi səlibçilərdən azad etdiyi üçün müsəlman mədəniyyətinin qəhrəmanı hesab olunan Səlahəddin Əyyubinin, dahasonrakı dövrlərdə Osmanlı Dövlətinin (1280-1923) də bu tarixdə əhəmiyyətli yer tutduğunu söyləyir: “Aslanürəkli Riçardın dostu və düşməni sifətində Qərbdə və Şərqdə əfsanəvi ad qazanan Səlahəddin (Səlahəddin Əyyubi – M.Ş.) kimi Səlib yürüşlərinin qarşısına siper çəkənlər də yenə həmin səlcuqlardan idilər. Daha sonra onları türk-tatar xalqının başqa bir qolu – Osmanlılar əvəz etdilsə, saylarının azlığına baxmayaraq, tezliklə möhkəmliliklərini və nələrə qadir olduqlarını göstərdilər” (Ə. Ağaoğlu: 2007, s. 328-329).

Əhməd bəyin bu məqaləsində türkü bir millət kimi təqdim etməsi də çox maraqlıdır. O, türklərin seçilmiş keyfiyyətlərə malik xalq kimi ən yüksək mənəvi və fiziki dəyərlərə sahibi olduğunu yazır və bu qənaətini digər xalqların da təsdiqlədiyini vurğulayır:

“Bu xalqın hər yerdə gördüyümüz və hər kəs tərəfindən təsdiq edilən nadir mənəvi və fiziki keyfiyyətləri belə bir ehtimal üçün əsas verir. Nadir mənəvi keyfiyyətlər – doğruluq, namusluluq, sadəlik, mülayimlik, mərdlik, cəsurluq onların vücudunun nadir keyfiyyətləri – möhkəmliyi, dözümlülüyü, irq təmizliyi və gözəlliyi ilə bağlıdır” (Ə. Ağaoğlu: 2007, s. 329).

Məqalədə Əhməd bəy İslamın son əsrlərdəki tənəzzülünün səbəbi kimi savadsızlığı və İslamı daxildən parçalayan mənasız söhbətlərin olduğunu bildirir. O, qeyd edir ki, əgər bu səbəblər aradan qalxmasa, insanlar elm və tərəqqiyə üstünlük verməsələr, bu lazımsız təlimlər, təriqətlər İslamın məhvinə gətirib çıxarar:

“Bu qitə (Asiya – M. Ş.) özü-özlüyündə zehni fəaliyyət üçün o qədər də geniş bir sahə deyildir. Elmi hazırlıqların azlığına, habelə bu cür məşğuliyyətə

təkan verəcək amillərin cüziliyinə baxmayaraq, türk-tatarlar tarix səhnəsində göründükləri ilk zamanlardan intellektual sahəyə maraq göstərmişlər. Çingiz xanın nəvəsi Hülaku xan hələ bütpərəstlikdə qalmasına baxmayaraq, özünü müsəlman alimlərlə əhatə etmişdi” (Ə. Ağaoğlu: 2007, s. 329).

Əhməd bəy Ağaoğlu dinin öyrənilməsində təhsilin əhəmiyyəti barədə mütərəqqi fikirlərini 1904-ci ildə rus dilində yazdığı “İslama görə və İslamda qadın” əsərində qələmə alıb. Əsər qadınların cəmiyyətdə yeri və roluna, onların hüquqlarına həsr olunmuş, bu məsələ ilə bağlı tarixə bir ekskursiya da edilmiş, İslamdan əvvəl və sonra müxtəlif ölkələrdə qadınların mövqeyi açıqlanıb. Bu zaman ədib müxtəlif dövrlərdə qadına münasibətdə cəmiyyətin elm və təhsil səviyyəsini də mühüm amil kimi qeyd edir:

“Beləliklə, Xristianlıq Orta əsrlərdəki katoliklərin əskikliklərinə, pis hərəkətlərinə görə nə dərəcədə məsuliyyət daşıyırsa, bu gün də İslam müsəlmanların əskiklərinə, pis hərəkətlərinə görə o dərəcədə məsuldur. Bu qüsurların səbəblərini dinlərdə deyil, həqiqətən dinə düşmən olan bəzi əsaslarda axtarmaq lazımdır. Hər vaxt yalnız yaxşılığı, doğruluğu, ağıllı düşüncələri, axirət dünyasını, ruhun ölümsüzlüyünü, yaxşılıq və pisləyin əvəzinin veriləcəyini qəbul edən din qüsurları və pislilikləri xoş qarşılaya bilməz! Müsəlmanların eşq və şərab şairi Ömər Xəyyam rübailərində görün nə deyir: “Əslində, İslamın heç bir qüsuru yoxdur. Bütün qüsurlar bizim müsəlmanlığımızdadır” (Azərbaycan. Publis. Antologiyası: 2007, 274).

O, Müsəlman dünyasının tənəzzülünü iki məsələdə – qadın məsələsi və əlifba islahatının həll edilməməsində görür:

“Əlifbanın çətinliyi oxuma-yazma təhsilinə bərk əngəl olduğundan, müsəlmanların ağıl və ürəklərinin aydınlanmasına aparan yolları qapayır. Qadın və əlifba... Bax, budur, Müsəlman dünyasını yavaş-yavaş ölümə sürükləyən iki başlıca düşməni, iki əlacsız xəstəliyi... Müsəlmanlar ancaq son zamanlarda bu məsələ üzərində diqqətlə durmağa başlayıblar” (Azərbaycan. Publis. Antologiyası: 2007, 301).

Əhməd bəyin gəldiyi qənaət budur ki, İslam bir din olaraq mükəmməldir, elmi və insanlığı təbliğ edir, qadını cəmiyyətdə ən ali varlıq hesab edir. Əgər bu əhklamlara cəmiyyətdə riayət edilmirsə, bunun İslamla qətiyyəən əlaqəsi yoxdur və qəbul edilə bilməz:

“Təkrar edək: nə Quran, nə şəriət şəxsən yeniliyə əngəl deyildir. Bunların təbliğatçıları – üləmalar və şeyxlər şəxsi mənaqələri nəminə müsəlmanlığa mədəniyyətlə uzlaşmayan bir mahiyyət verməyə çalışmışlar. Misir islahatçısı Məhəmməd Əli Misir şeyxlərini və üləmasını üç cərgə əsgərlə mühasirəyə aldığı sarayına toplayıb layihəsini hazırladığı İslahat fərmanına ölüm qorxusu altında onlara qol çəkdirərkən bunu çox yaxşı anlamışdı” (Azərbaycan. Publis. Antologiyası: 2007, 301).

Ağaoğlunun maraqlı əsərlərindən biri də “Kaspi” qəzetində dərc olunmuş “Sözlər, sözlər” adlı məqaləsidir. Məqalənin yazılmasına səbəb “Kaspi” qəzetində dərc olunmuş “Müsəlmanların dostu” adlı kiçik bir yazıdır. Məqalədən aydın olur ki, Əhməd bəyin həmvətənləri haqqında bədbin notlar üzərində qurulmuş bir yazısı dərc olunub və bu yazı özünü “müsəlmanların dostu” kimi qələmə verən kiminsə xoşuna gəlməyib. O, Əhməd bəyi öz millətinə qiymət verməməkdə günahlandırır və keçmişi ilə qürur duyduğunu dəfələrlə vurğulayır. Yenə də əməli iş əvəzinə sözlərlə müsəlmanları göylərə qaldıran bu “dost”a Əhməd bəy layiqincə cavab verərək, əməli işin vaxtının çoxdan çatdığını söyləyir:

“Bəli, sözlər, sözlər! Biz müsəlmanlar sözdə hamını geridə qoyarıq, dildə bizim tayımız-bərabərimiz yoxdur. Biz gəlişigözlə sözlər danışmağı, əla sağlıqlar deməyi, özümüzü maarifin, mədəniyyətin əsl tərəfdarı kimi qələmə verməyi bacarıırıq, amma bu sözləri əməli işdə sübuta yetirmək lazım gələndə çətin və mürəkkəb bir məsələ qarşısında özünü itirərək çaşıb qalmış balaca uşaqlara oxşayıırq” (Azərbayc. Publis. Antologiyası: 2007, 302).

Cəhalətin kölgəsindən çıxmaq istəməyən “dost”a Əhməd bəy işığı – biliyi axtardığını söyləyir, onu tapmaq üçün boş-boş danışıklardan qurtulub elmə yiyələnməyi, başqa millətlər kimi tərəqqi etməyi məsləhət bilir:

“Bəs hanı o işıq? Haradadır o? Mən onu ciddi-cəhdlə, ürəkəğrısı ilə axtarıram, amma təəssüf ki, heç yerdə tapa bilmirəm. Əgər siz onun harada gizləndiyini bilirsinizsə, mənə də deyin” (Azərbayc. Publis. Antologiyası: 2007, 303).

Məqalədə Əhməd bəy doğru olaraq keçmişdənsə gələcəyə ümidlə baxmağı, qurub-yaratmaq əzmi ilə yaşamağı çıxış yolu bilir, kimi isə ittiham etməzdən əvvəl özünün bir məqsəd, bir əməl sahibi olduğunu vacib sayır:

“Lakin siz bunu istədiyiniz, buna can atdığınız halda öz gücsüzlüyünüzü hiss edirsinizsə, öz səylərinizin səmərəsiz olduğunu başa düşürsünüzsə, onda istər-istəməz bədbinliyə, məyusluğa və ümitsizliyə qapılırsınız” (Azərbayc. Publis. Antologiyası: 2007, 305).

Nəticə

Əhməd bəy Ağaoğlu zəngin dünyagörüşü, bədii-fəlsəfi yaradıcılığı ilə yanaşı, Azərbaycan və Türkiyənin ictimai-siyasi tarixində də xüsusi yeri olan bir dövlət xadimidir. Böyük türkoloq türklərin dünya miqyasında özlərini tanııtmağının yeganə yolunu hər zaman elm və təhsildə görmüş, bunun üçün onları bütün diqqəti xalqın maariflənməsinə cəlb etməyə çağırırmışdır. O, həmçinin ədəbiyyat tariximizdə də öz yeri olan bədii-fəlsəfi söz ustasıdır.

Tənqid atəşinə tutduqda belə, hətta yaşadığı cəmiyyətin, ölkənin vətəndaşı üçün narahatlığı aydın görünən, təlatümlər içində boğulan göz yaşlarını gizlədə bilməyən ədib əsərlərini bu məqsədlə yazmışdır. Hər oxunanda Əhməd bəy Ağaoğlunun vətənə, millətə olan sevgi və həyəcanları bir daha duyulur. Bu böyük ədibin türkçülük ideyaları, vətənpərvərlik motivləri hazırda da öz əhəmiyyətini saxlayır. O, böyük millət olan türk adını daşıyan gənclərimizi elm, mərifət əldə edərək Vətənə xidmət göstərməyə və daim bu amalla yaşamağa səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Əhməd bəy. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, (392 səh.).
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). 3 cildə, II cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, (906).
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). İki cildə, I cild, Bakı: Lider nəşriyyat, (440 səh.).
4. Azərbaycan publisistikası antologiyası. (2007). Bakı: Şərq-Qərb, (688 s.).
5. Mirəhmədov Ə. (2014). Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Örgünəş, (264 s.).

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Türk dünyasının böyük ictimai-siyasi xadimi, publisist, yazıçı Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) fikirləri araşdırılmış, yaradıcılığında din və təhsil məsələləri tədqiqat obyektinə olmuşdur. O, İslam dininin təhsilə verdiyi əhəmiyyəti göstərmiş, Türk-müsəlman dünyasının daha da tərəqqi etməsi üçün problemlərin həllini təhsil və elmdə olduğunu vurğulamağa çalışmışdır.

Açar Sözlər: Din, İslam, Milli, Şərq, Qərb, Məqalə, Qadın, Təhsil.

Религия И Образование В Творчестве Ахмед Бека Агаоглу

Резюме

В статье исследуются взгляды великого общественно-политического деятеля, публициста и писателя тюркского мира Ахмеда Агаоглу (1869–1939), писавшего и создававшего в начале XX века, а также вопросы

религии и образования в его творчестве. Он показал важность Ислама для образования и старался подчеркнуть, что образование и наука являются решением проблем тюркско-мусульманского мира.

***Ключевые слова:** религия, Ислам, национальный, восток, запад, статья, женщина, образование.*

Religion And Education In The Works Of Ahmad Aghaoghlu

Summary

The article investigates the views of the great socio-political figure, publicist and writer of the Turkic world, Ahmad Aghaoghlu (1869-1939), who wrote and created in the early twentieth century, as well as issues of religion and education in his work. He showed the importance of Islam for education and tried to emphasize that education and science are the solution to the problems of the Turkic-Muslim world.

***Keywords:** Religion, Islam, National, East, West, Article, Woman, Education*